

DET UBEVIDSTE
En afsluttende replik

Rolf Reitan

Psyke & Logos' redaktion har tilladt mig et »sidste ord« i den lille »debat«, som min anmeldelse af temanummeret om det ubevidste gav anledning til. Desværre, vil jeg sige, kun det sidste ord: en mere udførlig diskussion ville have været ønskelig. Den må så føres i andre fora. Af de tre forfattere, der har givet respons på min kritik, indbyder Jean-Christian Delay ikke til nogen videre diskussion, og »et sidste ord« er ikke stedet at søge at provokere en sådan. Birgitte Diderichsens afslappede og saglige respons lover en udvikling af synspunkterne, som jeg vil afvente med spænding. Ole Andkjær Olsens respons, derimod, kræver en afsluttende replik, selv om den ikke kan blive andet end et forsøg på at klargøre de punkter, hvorom vi indtil videre ser forskelligt på tingene.

»Det kommunikative aspekt i forhold til det ubevidste«

Hvad dette spørgsmål angår, er jeg vistnok blevet lidt klogere siden sidst, idet Andkjær Olsens og Vedfelts artikel foranledigede en grundig genlæsning af Laplanche og Leclaires *L'inconscient* (1981[1961]) - den artikel, som efterhånden fik status af et 'opgør' med Lacan¹, og som Laplanche kommenterer i disse forelæsninger fra 1977/78, af hvilke de fire sidste blev oversat og kommenteret af Andkjær Olsen i *Kultur og Klasse* nr. 47 (Laplanche 1983). Men det, som i artiklen *L'inconscient* er det vigtigste anliggende, kommer måske ikke klart til udtryk i disse forelæsninger, eftersom det er forudsat: spørgsmålet om den »for det ubevidste konstituerende metafor«, som det endnu hedder i 1961 med reference til Lacan (og som hos Freud hedder *modbesætning*) - og i forlængelse heraf: spørgsmålet om hvorledes de i jeg'et forekommende *oversættelser*, symboliseringer af det urfortrængte optræder som hhv. konfliktsuelle blokeringer eller tværtimod dannelser, der beforder symboliseringsarbejdet.

Det ubevidste taler ikke, siger Laplanche, hvormed han mener det fortrængt ubevidste. Det *viser sig* - i symptomer, i gentagelsestvang, i »skæbneneuroser«. For så vidt som det fortrængt ubevidstes indhold er utilgængeligt for metaboliseringer (symboliseringer), ligger det under for dødsdriften. Men for så vidt som det lader sig indfange og »oversætte« - om ikke andet, så i drømmens symboliseringer - befinder vi os i det ubevidste jeg's landskaber af modbesætninger, identificeringer, forsvarsfantasier, begyndende

sublimeringer og måske mulige kommunikationer. »Vi forveksler alt for let drømmen med det [fortrængt] ubevidste«, siger Laplanche et sted. *Jeg'ets ubevidste* - som ikke er identisk med overjeg'et - er ikke på samme måde lukket som det fortrængt ubevidste, endskønt det til tider kan være »stivnet« og ubevægeligt. Men - og det er i denne sammenhæng det vigtigste - Freuds og Laplanches »klassiske ubevidste« er altså heller ikke mere lukket end at det tillader disse overgange til jeg'et og dets ubevidste, der består i metonymiske og metaforiske substitutioner af 'tingsforestillinger', således at substitutionerne indgår i opbygningen og inventeringen af jeg'ets imaginære orden, hvis man kan sige det sådan. Såvel jeg'ets ubevidste som overgangen mellem dette og det fortrængt ubevidste *ligner* således mere det, som Andkjær Olsen og Ole Vedfelt kalder det »refleksivt ubevidste«, end jeg gjorde mig det klart i min kritik - men det ligner det også mere, end det fremgår af Andkjær Olsens fremstilling af Laplanche. Der turde således her være et felt, hvor en diskussion kunne være frugtbar og klargørende - også med henblik på f.eks. det jungske begreb om det ubevidste.²

Over-jeg'ets (og Ødipuskompleksets) teori

Laplanche har udførligt diskuteret spørgsmålet om over-jeg'et og Ødipuskomplekset i flere forelæsninger og artikler.³ Men man finder ikke hos ham *en samlet diskussion eller en samlet teori* om over-jeg'et og Ødipuskomplekset, og det er der to væsentlige grunde til. For det første fordi Laplanches udgangspunkt er læsningen af Freud: i denne finder og viser han (som iøvrigt Lacan før ham), at Freud selv - på trods af visse iøjnefaldende formuleringer i den senere del af værket - ikke har nogen samlet teori om disse ting, men tværtimod en række alternerende indfaldsvinkler, der modsiger, på den ene side, den centrale placering, som han efterhånden giver Ødipuskomplekset, på den anden side, at det skulle være muligt at behandle spørgsmålet om over-jeg'et i rammerne af en teori, der sætter det som en effekt af Ødipuskomplekset. For det andet er det Laplanches opfattelse, at der heller ikke efter Freud er fremkommet en samlet teori om over-jeg'et. Han leverer heller ikke selv nogen, men lader spørgsmålet *stå åbent*, idet han insisterer på en gennemgående diskussion af de elementer og aspekter, som en sådan teori må tage højde for.

Resultatet af Laplanches Freudlæsning er her, hvad man kunne kalde en *sekundarisering* af Ødipuskomplekset. Laplanche er her ikke den første, selvfølgelig; i væsentlige henseender falder den sammen med den tilsvarende sekundarisering hos Melanie Klein. I denne sammenhæng er det måske ikke uvigtigt at minde om, at en *tilsvarende sekundarisering af Ødipuskomplekset findes hos Lacan efter 1960* - omend på en anden måde. Men hvadenten vi taler om Lacan eller Laplanche, så er det dog typisk for dem begge, at når de går ned i Freuds tekster og i den »freudske erfaring«, så finder de teoriseringsniveauer, der i deres konsekvens *åbner* den psykoa-

nalytiske tænkning og erfaring og således sprænger de lukninger, som mere udarbejdede, men også mere »overfladiske« teoriseringer hos Freud (som f.eks. de mere iøjnefaldende teorier om kastrations- og Ødipuskompleks).

Det er rigtigt, at Laplanches teorier om det ubevidste og urforførelsen indgår i hans diskussion af over-jeg'et.⁴ Men hvis jeg har udtrykt mig sådan, at en teori om over-jeg'et skal kunne udledes fra teorien om det ubevidste, så har jeg udtrykt mig misforståeligt, og så kan jeg godt forstå Andkjær Olsens »betænelighed«. Spørgsmålet om hvordan *Loven*, sociale normer, moralsk bevidsthed, »kulturelle imperativer«, osv. bliver forankret i det psykiske, lader sig selvfølgelig ikke *alene* udlede af teorien om det ubevidste, urfortrængningen, angsten. Det er da heller ikke Laplanches opfattelse. En teori om overjeg'et må nødvendigvis inddrage dels spørgsmålet om identificeringerne, dels spørgsmålet om objektets splittelse (hvis første store teoretiker - i forlængelse af Ferenczi og Abraham - som bekendt var M. Klein).⁵ Men i Laplanches Freudlæsning forudsætter alt dette, at Freuds første angstteori tages alvorlig og formidles med den teori om urfortrængningen, som Freud ikke udvikler.

Andkjær Olsen regner det for »god metapsykologisk lærdom, at over-jeg'et (eller væsentlige dele af det) er ubevidst i dynamisk forstand, da det jo netop hører til de fortrængende kræfter, og derfor kan det absolut ikke indrangeres i det førbevidste; så havde der ingen grund været for Freud til at ændre den oprindelige topiske model.« Jeg er delvist enig i det første (men uenig i antydningen om, at egenskaben »god metapsykologisk lærdom« uden videre skulle være et argument for noget som helst): store dele af overjeg'et er ubevidst i dynamisk forstand, og i denne forstand tilhører det ikke det førbevidste, men jeg'et. Men dette forhold må ikke betragtes statisk og som noget topisk endegyldigt og »absolut«. Hvad kan der nemlig ske med dette ubevidste overjeg i en analyse? Der kan for eksempel ske, at jeg'et bliver bevidst om det, og at jeg'ets forhold til det gennearbejdes med den effekt, at det berøves en større del af sin i reglen sadistiske og forfølgende dynamik. Dette er da altid, for nu at sige det kort, også en sørgeproces, der ender med, at »den andens skygge ikke længere falder på jeg'et«⁶. Alligevel er det et åbent spørgsmål, om ikke rester af et sådant overjeg vil fortsætte som »psykotiske enklaver«, ja, om nogen overhovedet kan undgå dette. Og måske dette i sidste instans er forklaringen på, at *Loven* synes at forankres i det psykiske som en apodiktisk og ikke en hypotetisk lov (*Loven* siger altså ikke kun: »hvis du gør dette eller hint, så vil du pådrage dig denne eller hin straf.« Den siger måske uudryddeligt, at »uanset hvad du gør, så er du skyldig«).⁷ I den grad dette kan undgås, drejer det sig imidlertid om en styrkelse af urfortrængningen, og således om en adskillelse af og symboliserende formidling mellem *overjeg'ets driftskilder i det fortrængt ubevidste og overjeg'et som jeginstans*. Til at *begynde med* - og det er Laplanches *pointe* - er denne adskillelse og symbolisering ikke etableret, derfor taber modstillingen mellem det tidlige og det senere overjeg sin værdi for en teori om

hvordan overjeg'et bliver til, ligesom det også taber sin værdi for en teori om *det* (i Lacans mening) symbolskes psykiske tilblivelse.

Her befinder vi os åbenbart ved et centralt punkt i Andkjær Olsens læsning af Freud - *et punkt, hvor jeg læser Freud på en helt anden måde*. Når Freud indfører den ny topik i perioden 1920-23, er den vigtigste og mest effektive grund efter min opfattelse ikke den, at han nu skal have plads til et overjeg, men fordi han efter indførelsen af narcissismen lige så stille har opdaget, at store del af jeg'et er mærket af ubevidste fantasier, som ikke er fortrængte. Andkjær Olsen synes derimod at mene, at denne ubevidste del af jeg'et væsentligt er identisk med overjeg'et. *Det er det ikke!* - hvilket kan aflæses af de forskellige modeltegninger for den ny topik. Det kan også rekonstrueres ud fra en læsning af de tekster, der fører frem til den topiske revision. Jeg følger Laplanche, når jeg siger, at i jeg'et optræder disse ubevidste, men ikke fortrængte, fantasier som *forsvarsfantasier* (Freuds fantasi om Ødipuskomplekset er måske netop en sådan).⁸ Det er dette, der er den egentligste grund til indførelsen af dødsdriften, såvel som til indførelsen af den ny topik. Freud kan ganske vist ikke selv gøre rede for grundene til, at han indfører og fastholder dødsdriften og den ny topik, *som denne nødvendiggør* - hvilket han da heller ikke, som bekendt, er bange for at indrømme.

Også dette er et punkt, hvor jeg vil tro, at en frugtbar og opklarende diskussion er mulig - i det mindste som punktdiskussion. I sidste ende er det en diskussion, som berører hele spørgsmålet om at læse Freud, altså om hvordan den indre udvikling i værket skal forstås: spørgsmål om motiver, fortrængninger, blindgyder, mutationer af lånte begreber og modeller osv. i det freudske corpus. Der er næppe nogen principiel uenighed mellem Andkjær Olsen og mig om, at det er Laplanche, der her er den store foregangsmand. Men vi er måske uenige i, at man stadig kan lære meget mere af ham?

Den symbolske orden - og det »symbolsk ubevidste«

Det symbolske hos Lacan er vitterligt (det er vi ikke uenige om) noget forskelligt funderet hos Laplanche - ikke mindst hvad gælder deres meget forskellige måde at situere dødsdriften på i forhold til det symbolske. Det er klart, at det symbolske hos Laplanche ikke omgives af den samme faderlige og til tider mystificerende pathos som hos Lacan. Det er anderledes situeret; ikke kun som det dybe chock, der tvinger jeg'et ud af det imaginæres magiske bindinger, men tværtimod som en symbolisering, der binder angst og (tager vi kastrationen som eksempel) *redder* jeg'et fra forvekslingen af det reelle og det imaginære. Det betyder for Laplanches vedkommende en kritik af Lacans nedvurdering ikke alene af affekterne (og affekt- og angstteorien), men *også af det imaginære*. Lacan er på en måde tættere på freudske *holdninger* i dette spørgsmål, og besidder et talent for og en erfaring med det psykotiske, som han véd at spille på (og, synes

jeg, at krukke med). Men det betyder ikke a priori, at hans teoriseringer om det symbolske er på et rigtigt spor, og ikke under nogen omstændighed er de klare. Jeg mener, at vi her har at gøre med en diskussion, der egentlig aldrig er blevet ført - vistnok heller ikke i international sammenhæng⁹. Måske det var på tide at tage den op?

Der »er da ellers en lige linje fra Freuds teori om over-jeg'et som stedet for de internaliserede samfundsmæssige love over Lévi-Strauss' idé om, at helheden af den sociale ordens strukturer udgør det, der kaldes det ubevidste, og frem til Lacans begreb om den (store) Anden som stedet for de ubevidste signifiant-kæders virksomhed. Det står i vores artikel, og det er alment kendt.« Men det, at det står i jeres artikel og er alment kendt, er vistnok ikke noget argument? - og navnlig ikke, eftersom netop Laplanche kritiserer denne lidt for selvfølgelige linje i almindelighed - og i særdeleshed Lacan for lidt for ukritisk at overtage den.¹⁰

Jeg mener bestemt, at der også her burde være muligheder for en diskussion, men den ville forudsætte, at visse misforståelser in casu Laplanche bliver opklaret. Et par eksempler kan vise, hvad jeg mener:

1. eksempel: »Det, som Laplanche åbner med sin inddragelse af moderens begær, er ikke den symbolske orden, men en dybtliggende biologisk orden, som han kalder 'l'ordre vital'.« Men den vitale orden hos Laplanche er ikke en dybtliggende biologisk orden; den er intet andet end det, som hos Freud hedder »selvopholdelsen«. Denne er ganske vist vital og biologisk, men den ligger ikke »i dybet«, og den er ikke - hos mennesket - i orden. Det er til at begynde med moderen, der holder orden på den, og senere barnets jeg, som tager denne opgave på sin kappe. Uden denne narcissistiske formidling var den vitale orden forblevet den fragmenthob af uudviklede instinkter og dispositioner, som mennesket fødes med. *Men for Laplanche (lidt til forskel fra den mere officielle Freud) er moderens funktion ikke udtømt hermed:* hun indskrives sig ikke kun i barnets krop med gådefulde tegn, hun er også den person, der tilbyder barnet dets første identificering, den første, der forstår dets »sprog« og den første, der giver det et sprog. I Andkjær Olsens fremstilling synes hun kun at optræde som en, hvis meddelelser bliver fortrængt. Men indlysende nok optræder hun (hendes psykiske repræsentationer) også på den fortrængende og symboliserende side.

2. eksempel: »Selve begyndelsespunktet for den substitution, der udgør urfortrængningen, og som sætter skellet mellem bevidst og ubevidst, er ifølge Laplanche af *energetisk* art, det er noget kropsligt-sanseligt og ikke noget sprogligt-betydningsbærende.« *Nej!* »Begyndelsespunktet« er ikke energetisk, men netop en betydningsbærende handling eller gestus (= signifiant). Det energetiske opstår derved, at den uforståede, fornemmede, vækkende mening *tenderer* til at forvandle sig til en endnu vag og ubestemmelig *drifts*-energi i samme omfang, som meningen (signifieen) - det vil sige: *den andens mening, hans intention* - forbliver gådefuld. Det er dette, der er 'dommen'. Den betydningsbærende, men for barnet gådefulde, gestus

dømmer den sigtede (den, som gestusen henvender sig til) til at søge meningen. Når Laplanche siger, at den dequalificerede meddelelse ikke befordrer andet end sin energi, og at energien ikke er andet end en rest af en gådefuld signifié, der er gået tabt, så er det netop signifiéen, meningen - den voksnes mening - der er gået tabt for barnet. Men signifianten, den betydningsbærende gestus er ikke gået tabt. Tværtimod, den bevares, og fortrænges eventuelt senere: altså den substitueres med en anden forestilling, der binder - symptomatiserer eller symboliserer - den ved fortrængningen frisatte og til angst forvandlede energi. Det er selvfølgelig ikke tilfældigt, at Laplanche her påkalder Kafka og *Dommen*, hvis begrundelse og mening forbliver gådefuld for den dømte. For det er her - »i førfortrængningens mellemrum« - vi finder over-jeg'ets og måske også skyldfølelsens driftskilder: i driftens ikke-metaboliserede og måske ikke helt metaboliserbare indre angreb: en *rotte*.¹¹

Og det »symbolsk ubevidste«? Dette er formentlig det vanskeligste spørgsmål. Jeg kan stadigvæk ikke se, at det er andet end end en kimære, et teoretisk tomt begreb, hvis inspiration er lånt fra Lévi-Strauss uden egentlig at blive omsat til psykoanalytisk teori. Efter min bedste overbevisning har hverken Lacan, Andkjær Olsen eller andre gjort rede for det på en tilfredsstillende måde; dets indhold glider fra referencer til »den (store) Anden« over tågetale om ubevidste dybdestrukturer og sproglige ditto til spørgsmålet om det symbolskes »metasproglige« forankring i psyken - uden nogensinde selv at blive teoretisk forankret. Det højst besynderlige i denne situation er, at når det gælder snakken om *ubevidste strukturer* - og det vil først og fremmest sige: *urfantasiernes* struktur, er der næppe nogen uenighed mellem Lacan og Laplanche.¹² Uenigheden opstår i spørgsmålet om den »for det ubevidste konstituerende metafor« og spørgsmålet om »den saussurske celles« formalisme, forankringspunkterne, osv. Til tider får jeg det indtryk, at Andkjær Olsen slet ikke ser strukturer i det »klassiske« ubevidste, men kun »energier« og dequalificerede signifianter, og at det måske er derfor, han mener, han har brug for et »symbolsk ubevidste«. Det kan måske forklare, at når han i sin og Vedfelts artikel (1992) skal sige noget om Lacans 'symbolsk ubevidste', *sker det med formuleringer, der lige så gerne kunne være brugt om Laplanche*. F.eks.: Det er »hos Lacan en ikke-viden i forhold til den Anden, der er krystallisationspunktet for det ubevidste.« (s. 39). Eller: »Når [adskillelsen mellem den symbolske orden og den imaginære] har fundet sted, kan det refleksive arbejde, hvorigennem det ubevidste behæftes med stadig nye signifianter, tage sin begyndelse.« Med forbehold over for manglende præcision i begrebsbrugen og det efter min mening misforståelige filosofiske udtryk »refleksiv«, beskriver disse sætninger, så vidt jeg kan se, sådan nogenlunde hvad der er fælles for Lacan og Laplanche, og ikke hvad der adskiller dem. Det ville ikke undre mig, at hvis det var muligt at føre denne diskussion om det 'symbolsk ubevidste', så ville det vise sig, at en større del af vore uoverensstemmelser her skyldes terminologiske og teoretiske

misforståelser. I alle fald har vores lille »debat« bestyrket mig i den antagelse, at når Andkjær Olsen bruger termen »det symbolsk ubevidste« som en henvisning til, hvad der »mangler« hos Laplanche, så hænger det sammen med en unødvendigt stiliseret og forenklet (men ganske vist også pædagogisk besnærende og forførende) opfattelse af Laplanches begreb 'det ubevidste'.

NOTER

1. Men artiklens med tiden tiltagende karakter af 'opgør' skyldes måske lige meget Lacans let paranoide og forhånende og modsætningsfyldte reaktion på den. Dét er en historie, som på trods af Roudinescos veldokumenterede forsøg (1986), endnu ikke er skrevet. Men det er, vil jeg mene, nødvendigt at være opmærksom på, at - bortset fra spørgsmålet om analysetimens længde - finder man ikke hos Laplanche et systematisk frontalopgør med Lacan. *Selvfølgelig ikke!* Det ville hverken være ønskeligt eller muligt. Lacankritikken hos Laplanche gælder altid visse tendenser - og er først og fremmest rettet mod visse Lacan-adepter, hos hvem tendenserne ikke bliver 'balanceret' af andre tendenser. Det er nok ikke mindst overvejelser af denne art, der gør, at jeg finder det lidt misvisende at fremstille »Lacan-Laplanche-kontroversen« som en clear-cut teoretisk kontrovers. Jeg er ikke overbevist om, at der går ét stort snit mellem de to teoretikere, men snarere mange små snit, der er frugtbare, hvis de kan befries for den aura af personlig uoverensstemmelse, som de omgives af.
2. Er det nødvendigt at minde om, at det ubevidste også kan være »for åbent« - som i psykoserne, f.eks.?
3. Først og fremmest i *Problématique I* (forelæsning den 30. 5. 1972, s. 236-249; og i forelæsningserne 1972/73 om *L'angoisse morale*, s. 251-336). Den 6. af disse forelæsninger (s. 304-327) er en eksemplarisk læsning af Freuds *Sorg og melankoli* og spørgsmålet om 'introjektionen af objektet', uden hvilken en diskussion af over-jeg'et er utænkelig; og den 7. og 8. forelæsning (s. 329-49) er en diskussion af Ødipuskomplekset og overjeg'et, Ødipuskompleksets ødelæggelse, idealjeg'et og jegidealet. I en vis forstand får Laplanche her sagt, hvad der grundlæggende er at sige om Freuds Ødipuskompleks i relation til over-jeg'et. Det er ikke meget, men det er nok. Men måske det ikke er mindeværdigt på anden måde end en begravelse, hvor man har moret sig med den afdødes vel-signelse. I den sidste af disse forelæsninger (s. 350-62) finder vi en diskussion af Melanie Klein, hvis værk nødvendigvis må stå centralt i en diskussion af overjeg'et. I *Problématique II* diskuteres overjeg'et indirekte i spørgsmålet om kastrationen og symboliseringen; Laplanche viser her, hvor mange *andre* indfaldsvinkler der er hos Freud i spørgsmålet om det falliske stadie, kastrationsangsten, normernes og den kontradiktoriske negations fæste i det psykiske - ikke kun den, der skiltes med »(ur)faderen«. En opsummering findes i forelæsningen fra 29.1.74 (ib., s. 69-75). I *Problématique IV* genoptages diskussionen af Klein i flere forelæsninger, og i *Problématique V* om »overføringens transcendens« er der hele vejen igennem referencer til over-jeg'et, til det symbolske og til Lacans »den Anden« i den psykoanalytiske kur. Den klareste markering findes måske i et par artikler: *La défense et l'interdit dans la cure et la conception psychanalytique de l'homme* (1992a) og *Réparation et rétribution pénales: une perspective psychanalytique* (1992c).
4. Måske ikke helt rigtigt, for så vidt som teorien om urforførelsen er en senere videreudvikling af tilknytningsteorien for seksualitetens tilblivelse. »Urforførelsen

- er tilknytningens sandhed«, siger Laplanche med »tilbagevirkende effekt« i *Nye fundament for psykoanalysen* (Laplanche 1990).
5. Jfr., foruden de i note 1 nævnte Klein-læsninger: *Faut-il brûler Melanie Klein?* (Laplanche 1992d).
 6. *Problématique I*, s.324ff.
 7. Jfr. Laplanche 1990, s.152ff.
 8. *Problématique IV*, s.161f. Jeg har begrundet dette synspunkt i *Freuds narcissisme* (1988) og i *Pas de deux* (1990). En mere omfattende og uddybende argumentation kan læses i *At arve Freud* (2 bnd., udkommer 1993/94).
 9. Det er forbløffende, at Laplanche og Leclaires *L'inconscient* - hvis man ikke tilhørte den lille kreds, der deltog i Bonnevalseminaret i 1959 - i ret lang tid blev betragtet som en »lacansk« artikel, således f.eks. endnu den til dansk oversatte artikel af Wilden (Wilden 1967), og Martin Thoms *The Unconscious Structured as a Language* (1986). Thoms oprindelige artikel fra 1975 ser endnu ikke nogen væsentlig forskel mellem Lacan og Laplanche, men i udgaven fra 1981 er der tilføjet et nyt kapitel, hvor Laplanche kritiseres som en »frafalden«, der helt og holdent har misforstået Lacans intention og pointer. Denne artikel er den eneste jeg er bekendt med, som går ind i denne diskussion - efter 1981 synes den at have ligget stille. Thoms artikel viser, om ikke andet, problemstillingernes kompleksitet.
 10. Jfr. *Problématique II*, s. 232-37: *L'interdit: interprétation structuraliste et interprétation psychanalytique*. Oplysende er også *Le structuralisme devant la psychanalyse* (Laplanche 1992b [1979]).
 11. Jfr. Laplanches kommentar til »Rottemanden« i *Problématique I*, s. 267-304.
 12. Jfr. f.eks. Bonnet 1981 eller Goldberg 1985. Begge disse forfattere er iøvrigt udmærkede eksempler på, at Lacan stadigvæk kan være en stor og produktiv inspiration for Laplanches 'elever'. Andet ville da også være mærkeligt!

LITTERATUR

- ANDKJÆR OLSEN, O. (1983): »Omkring Lacan/Laplanche-kontroversen« i *Kultur og Klasse*, nr. 47, Akademisk Forlag, København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. og O. VEDFELT (1992): »Det ubevidstes mange ansigter - en historisk oversigt« i *Psyke & Logos*, 13.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- ANDKJÆR OLSEN, O. (1993): »Det ubevidstes refleksivitet eller irrefleksivitet - Et svar til Rolf Reitan«, i *Psyke & Logos*, 14.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- BONNET, G. (1981): *Voir - Etre vu* (2 bnd.), Presses Universitaires de France, Paris.
- DELAY, J-CH. (1993): »Reitans 'Det ubevidste' - En kommentar«, i: *Psyke & Logos*, 14.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- DIDERICHSEN, B. (1993): »Kastrationen - Et svar til Rolf Reitan«, i: *Psyke & Logos*, 14.1, Dansk psykologisk forlag, København.
- GOLDBERG, J. (1985): *La culpabilité - axiome de la psychanalyse*, Presses Universitaires de France, Paris.
- LAPLANCHE, J. (1980a): *Problématiques I - L'angoisse*, Presses Universitaires de France, Paris.
- LAPLANCHE, J. (1980b): *Problématiques II - Castrations - symbolisations*, Presses Universitaires de France, Paris.
- LAPLANCHE, J. (1981): *Problématiques IV - L'inconscient et le ça*, Presses Universitaires de France, Paris.
- LAPLANCHE, J. (1983): »Sproget og det ubevidste« i *Kultur og Klasse*, nr. 47, Akademisk forlag, København.

- LAPLANCHE, J. (1987): *Problématiques V - Le baquet - Transcendance du transfert*, Presses Universitaires de France, Paris.
- LAPLANCHE, J. (1990): *Nye fundament for psykoanalysen*, Klim, Århus.
- LAPLANCHE, J. (1992a [1967]): *La défense et léinterdit dans la cure et la conception psychanalytique de l'homme*, i: LAPLANCHE, 1992e.
- LAPLANCHE, J. (1992b [1979]): *Le structuralisme devant la psychanalyse*, i: LAPLANCHE, 1992e.
- LAPLANCHE, J. (1992c [1982]): *Réparation et rétribution pénales: une perspective psychanalytique*, i: LAPLANCHE, 1992e.
- LAPLANCHE, J. (1992d [1983]): *Faut-il brûler Melanie Klein?*, i: LAPLANCHE, 1992e.
- LAPLANCHE, J. (1992e): *La révolution copernicienne inachevée. Travaux 1967-1992*, Aubier, Paris.
- LAPLANCHE, J. og S. Leclair (1981[1961]): *L'inconscient - une étude psychanalytique*, i: LAPLANCHE, 1981.
- REITAN, R. (1988): *Freuds narcissisme*, Klim, Århus.
- REITAN, R. (1992a): »Pas de deux. On Origins and Ends of Freud's 'Narcissism'« i *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 1992.4, International Universities Press, New York.
- REITAN, R. (1992b): »Om det 'det ubevidste' i Danmark«, i: *Psyke & Logos*, 13: 472-96.
- ROUDINESCO, E. (1986): *La bataille de cents ans: Histoire de la psychanalyse en France*, 2, Éditions de Seuil, Paris. (Eng. ovs.: *Jacques Lacan & Co. A History of Psychoanalysis in France, 1925-1985*, The University of Chicago Press, Chicago 1990.)
- THOM, M. (1986[1975/1981]): »The Unconscious Structured as a Language«, i: Colin MacCabe (ed.), *The talking Cure - Essays in Psychoanalysis and Language*, St. Martins Press, New York 1986.
- WILDEN, A. G. (1977[1966]): »Signifiant'ens fortrængning - Freud, Signorelli og Lacan«, i: J. D. Johansen, *Psykoanalyse, litteratur, tekstteori*, bnd. 1, Borgen, København.